

PROTESTANS

EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP.

62. szám.

Hetedik évi folyamata.

Novemb. 2. 1848.

Vallás és közoktatási ministeriumból.

Tekintvén, hogy a' növeldék rendszere az időnek meg nem felel; hogy azokban a' kellő fegyelem fentartása nehézségekkel jár; hogy az erkölcsi célok elérését nem biztosítja; hogy collegialis természeténél fogva az alapítványokat erejeken túl terheli, 's még sem adja meg a' növendékeknek azon ellátást, mellyet azok egyenkint kisebb áron megszerezhetnének: ezek következtében a' növeldék megszüntetésének és a' helyett a' növendékek számára készpénzben fizetendő ösztöndíjak alakításának terve ki fog dolgoztatni, 's mihelyt lehet, életbeléptetni.

Jelenleg is már a' kolosvári József és Theresia czimű növeldék a' kormányzék felterjesztésére az előleg kidolgozott alapokon megszüntetni, 's a' növendékek szállás és asztal helyett 60 p. forint ösztöndíjjal ellátatni rendeltettek, melly összeg évenként két részletben fog kiadatni.

Ennek végrehajtása végett az erdélyi kormányzékhez külön rendelet intéztetett.

Budapest, oct. 18. 1848.

Szász Károly,
álladalmi titkár.

A' bécsi protestans consistoriumoknak f. é. augustus 18-kán kelt, de ide csak most érkezett, értesítése szerint a' bécsi protestans hittani intézetben, valamint az ottani tudományos egyetemen is, az előadások csak november elején fognak kezdődni, mi ezennel közhírré tétetik.

Budán, october 23-kán 1848.

A' vallási és közoktatási
ministeriumból.

Külföldi irodalom.

Geschichte der evangelischen Kirche seit der Reformation. Ein Familienbuch zur Belegung des evang. Geistes von Dr. C. G. H. Lentz, Generalsuperintendenten in Blankenburg. 1. Band. Lipcse, 1845. 8. r. XXII. és 339 l.

Mióta legujabb időben elkezdé Róma hierarchiája jezsuitismusával együtt az ev. prot. egyház

elleni harcot oly hévvel, melly a' protestantismust minden körülmény közt kiirtani 's a' régi sötétséggel és butító hívőséggel ujra vissza akarja nyerni az elvesztett uralmat; mióta a' német- és francziaországi római kath. egyház keblében is — daczára a' papi visszahatásnak — szabadabb irány keletkezett 's tért nyer, tudományos és népszerű iratok által törekszünk a' nemzet mivelt részére hatni, az ev. prot szellem fönségét, igazságát 's tisztaságát a' történetből bebizonyítani 's ez által vallóit nemcsak hitőkben megszilárdítani, hanem az iránt fel is lelkesíteni; így a' r. kath. hit vallói biztos, a' történeten bizonyítványaira alapított kimutatását nyerik hitők valódi mibenlétének 's az eszközöknek, mellyekkel az megtartható 's elterjeszhető. Az ev. szellem fölelevenítése czélja névszerint a' főntebb idézett munkának, miként a' czim világosan megjegyzi. Hogy e' czélt valóan elérte volna, kételkednünk kell rajta, mert elrendezése 's kivitelénél fogva e' könyv ki nem elégíti a' szakértőt, ámbár jó, folyékony stylben van írva. Vegyük szemügyre előbb magát a' czimet, mellynek a' könyv foglatatát kell kijelölnie, az eléggé világosan mutatja, hogy itt valamely bizonyos ország ev. egyháza történeteiről szó nem lehet, hanem általában az ev. egyház történeteiről, miként és a' hol az a' reformatio óta létez. Illyen történetet írni mi — 's velünk bizonyosan minden szakértő, óriási munkának tartunk, mellyet egyes ember nem, csak tudós egyet hajthatna végre, mellynek mindenhol volnának munkatársai, hol az ev. egyház reformatio óta megalapult. Azonkül minden szakértő tudja, hogy illyen történelmet két közpszerű részben nagy betűkkel adni nem lehet. E' megjegyzésünket *Lentz* is érezni látszék, mert könyve előszavában, melly alig tesz egy lapnál többet, egy szót sem szól a' czim igazolására; így az üresszó — csábító czégernek mutatkozik. A' terv- 's ennek végrehajtásáról sem tudunk még egy szót is; minden, mit erről a' sz. mond, e' tételben öszpontosul, hogy „a' multnak vigyázatos szemlélése által adalékot ohajtolt nyújtani a' vallási tünemények helyes megítéléséhez 's fölélesztéséhez az ev. szellemnek, melly a' hitben gerjedez és gyümölcsöt hoz a' szeretetben.“ Könyvét e' szerint „az ev. egyház történelmének a' reformatio óta“ annál kevésbé czimezhető, mivel a' *külső* történel-

met kiterjeszti ugyan Európára, de a' *belső* történelemre nézve főleg Németországnál marad 's alig mellékesen érinti Franciaországot vagy Angliát vagy más nemnémet országot. 'S mégis minden országban sajátzerűen fejlődött ki az ev. egyházi élet, mire a' világi politica a' leglényegeseb 's legfontosb befolyással volt. Erről azonban a' sz.-nek, úgy látszik, fogalma sincs. Ez okból át nem láthatjuk, könyve „a' mult szemlélése által miként szolgálhat adalékul *korunk*, mellyet szerzőnk későbbi nyilatkozata szerint szeme előtt tartott, „vallási tüneményeinek *helyes megítéléséhez*.“ E' megítélésnek mindenkire nézve, ki az olvasottakról gondolkodik, a' föléb-resztett eszmék eredete- 's fejlődéséről kérdezősködik 's természetesen e' fejlődés föltétei föllől tisztába akar jöni, ferde- és hiányosnak kell lennie. Önkényesen választott nagy tünemények összeállítása vagy elbeszélése itt semmi esetre nem elegendő. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a' sz. szeretni látszik reformatióra vonatkozó munkáit a' czímen „családi könyvnek az ev. szellem fölelevenítésére“ nevezni mert; „Geschichte der Reformation Dr. M. Luthers u. seiner berühmtesten Zeitgenossen, Braunschweig 1841.“ munkája czímen egészen azt olvassuk. Mit *Lentz* munkájáról általában mondánk, még közelebből behoznunk, ha a' könyv foglatát, mellyben az anyag századok szerint van felosztva(!), szemügyre vesszük.

Az első, előttünk fekvő rész két könyvet foglal magában, mellyek közül az első a' XVI. századot 15, a' második a' XVII. századot 12 szakaszban ábrázolja. Az első könyv első szakasza „Bevezetés“ czimű. Itt előadását várják azon szükségképeni föltételeknek, mellyek úgy a' reformatióra, mint különösen az ev. egyház concret feltünésére okot szolgáltatának, 's épen ezen előadás nagyon is szolgálhatott volna az ev. szellem fölelevenítése- 's megszilárdítására. De a' bevezetésben épen erről semmi sincs 's e' kifejezés: „bevezetés“ már maga olyan vizsgálódásra mutat, melly nem a' reformatio 's ev. egyház bekövetkezésének rendszeres és népszerű fejtegetését foglalja magában, hanem egyes pontok önkényes kiválasztását 's feldolgozását enged meg. 'S a' sz. valóban így tesz; ő csak mutatja, hogy az augsburgi vallásbéke nem állítá tökéletes egyenlőségre a' prot. és r. kath. egyház viszonyait; hogy a' reformatio iránya visszautasítása volt a' hierarchiai elemeknek a' tanban 's helyreállítása a' szellemi szabadságnak, de hogy a' prot. egyházban lassanként hyperlutherség fejlett ki, mi ismét ellenzéket szült 's tanítá, hogy a' szellemeket megkötni nem lehet. Kérdést sem szenved, hogy ilyen 's hasonló pontokat az ev. egyház történelme bevezetésében szóba lehetett hozni, de nem volt szabad azokat olly önkényesen kivá-

lasztani, olly összefüggetlenül oda állítani, és szeretnők tudni, miért csak épen azokról szolt, miért nem egyszersmind az ev. egyház szerkezete- és cultusáról, az egyház befolyásáról a' statusra 's ennek viszont amarra, a' prot. egyház ev. szellemének hatásáról a' rómaina 'stb., holott e' pontok is az ev. egyház reformatio ótai történelméhez szükségkép tartoznak 's abban fejtegettetniük kell. 'S e' fejtegetésekben, egymáshoz természetes rendben sorozva, mennyi sok elemet lehetett volna találni az ev. szellem fölelevenítésére. E' szerint látjuk, hogy az, mit a' sz. „bevezetésnek“ mond, nem a' dologhoz tartozó tulajdonképi bevezetésnek, hanem összezilált valaminek tekintendő. Valamint a' már kijelelt, bevezetéshez tartozó pontok nem fejtegetettek, úgy, mi eléggé nevezetes, szó sincs kimutatásáról annak, hogy az ev. prot. eszmék már a' reformatio előtt megvoltak, hogy az ev. protestantismus szelleme 's lényénél fogva az egyház- és statusban ollyan régi, mint a' vallási babona 's papi tételek; hogy *Luther* és halhatatlan műve tényleg alapítá az ev. *egyházat* meg. De még az ellen is, mit sz. a' bevezetésben ad, alapos ellenvetéseket tehetni, kivált mennyiben általán az ev. egyházzal szolt 's mégis csupán a' németországit tartja szeméi előtt. Így többi közt péld. 10. l. azt mondja az augsburgi vallásbékéről, hogy a' külső harcz lecsendesült, e' szerint a' viták a' luth. egyházon belül annál szabadabban mozoghattak. Az épen csak Németországban történt; egyébiránt az is eléggé tudva van, hogy nem akkor, „midőn kívülről béke lön, gyuladt ki belül a' tanbani különbözés miatti harcz,“ hiszen már maga *Luther* a' leghévesb vitákba volt bonyolodva 's mások is hitágazati határozatokért belül az egyházon elég élénkül veszekedtek 's üldözék egymást. Midőn sz. tovább uralmáról beszél a' lutheri be-tűnek mint tekintélynek, mellynek magok a' buzgózkodók alája rendelék az ev. egyház szellemét, mellyet *Luther* csak akkor szabadított meg a' bilincsekből, mellyekbe papi gög 's haszonvággy verte azt, 12. l. e' kérdést teszi a' sz.: „Hol volt hát a' lutheri elvek szerint alakított egyház ohajtott tisztaságában?“ Itt Szászországot, Hassziát, Brandenburgot, Pfalzot, Würtembergot, Holsteint, Meklenburgot, Pomeraniát, Zweibrückent, Lüneburgot, Braunschweig-Wolfenbüttelt, Ansbachot, Beireuthot, Badent, Anhaltot, Nassaut, Blankenburgot, Poroszországot 's a' szabad birodalmi városokat nevezi. Első pillanatra látjuk, hogy sz. a' lutheri elvek szerint alakított egyház „ohajtott tisztaságát“ az ev. egyháznak Németországban elterjedésével azonítja. 'S azon „ohajtott tisztaságot“ ki akarná amaz országokban találni? Hiszen tudva van, hogy péld. Hassziában maga *Fülöp* landgróf nagyon is *Zwingli* tanfogalmaihoz hajolt; hogy

calvini elemek bevegülése ott is heves vitákat szült; hogy végre Alsó-Hasszia többnyire a' calvinismust követé, Felsőhasszia pedig lutherség mellett maradt 's egyházi tekintetben a' két tartomány egymástól egészen elvált. Sőt maga Szászországban sem volt meg amaz ohajtott tisztaság, miként azt a' viták *Luther* korában és utána bizonyítják. 'S így volt ez a' többi nevezett országban is. 'S itt miért maradt csupán Németországnál a' sz., holott részint általában az ev. egyházzól szól, részint a' reformatiónak Európán végig vonulását rajzolja? Szintolly érdekes, mint a' könyv címének 's a' következő előadásnak megfelelő fogott volna lenni, ha azt is megmutatá vala, Németországon kívül mellyik országban állt fen hasonlóan, mint amott, „ohajtott tisztaságában“ a' lutherség. Vagy itt tán terra incognitára bukkant volna a' sz.?

Mindjárt a' második szakasszal van elkezdve a' „reformatiónak Európán végig vonulása.“ E' rajzolás 5 szakaszra terjed. Csodálatos, hogy sz. nem az ev. egyház hősöjéből vagy annak reformatiókori székhelye- 's középpontjából, hanem — Csehországból indul ki, ehez aztán egyháztörténelmi ismertetéseket csatol Magyar-, Erdély-, Lengyelországok-, Liesland-, Kurland- és Daniáról. Ausztria 's Morva mint európai statusok egészen kifeledvék; 80. l. csak alkalmilag közöltetik rólok egy észrevétel. De a' reformatiónak Európán egész végigvonulása részenként olly sovány és szegényes tudósításokkal ábrázoltatik, hogy az egyháztörténelem minden jó compendiumában pontosabbat lelünk. Így péld. Csehországról lényegileg semmit nem tud felhozni a' sz., mint hogy 1547. óta a' cseh testvérek sulyosan nyomáltak — de mitsem közöl a' módról, az ev. egyház miként törekvék Csehországban megalapulni, magát fen tartani, fejlődni, terjedni és megszilárdulni. Épen itt ajánlkozék sokféle alkalom hatályos szót szólni „az ev. szellem fölelevenítésére.“ 'S miért adja sz. főleg ama tudósítást az 1547. évről, az egészen homályos. Valamivel jobb, de az sem kielégítő, mit Magyar-, Erdély-, 's más, e' szakaszban megnevezett országokról mond. De midőn Lengyelországnál megjegyzi, hogy „*Albert* brandenburgi márkgróf lépései 's *Hochmeisteréi* Poroszországban“ tudva vannak, ezzel sok családot, hiszen könyvének családi könyvnek kell lennie — aligha ki fog elégiteni. E' megjegyzéssel pedig ellentétben áll az, midőn másutt megjegyzéseket ad, mellyeket általában ismereteknek kellene tekintenünk, péld. 36. l., hol magyarázza, mik az annatak, 87. l., hol a' kapuczinus név származása fejtegettetik 'stb.

A' harmadik szakasz a' már említett módon beszéli el a' reformatio elterjedését Svédország-, Norvégia-, Finnország-, Irland- 's Angliában; itt csak azt jegyezzük meg, hogy a' reformatiói

fejlődés csak 1560-ig vázlatban van elbeszélve, 's hogy Angliáról még a' legpontosabb. A' negyedik szakasz Irland-, Skótország- 's Németalfölddel foglalkodik; kivéve azt, mi a' legutóbb nevezett országról mondva van, a' szónak *tágabb* értelmében elegendően rajzoltatik a' reformatio bevitele és eseményei. Németalföldet illetőleg csupán arra szorítkozik, hogy az üldözésekről beszél, mellyek ott a' reformatio ellen támadtak, holott az egyháznak ev. értelembeni megalakulról nem szól, sőt nem is érinti, hogy a' franciaországhoz viszonyok, daczára az üldözéseknek, oda vezettek, miszerint a' calvinismus ezen országban győzedelmeskedjék. A' fontos genti szerződvény (1576-ki nov. 8-káról) nem is említettik. Hogy *Bekker János* mellett kivált *Voes Henriket* és *Esch Jánost* mint vértanukat sz. nem nevezé, annál kevésbé helyeselhető, mivel e' két férfi halála alkalmat adott *Luthernek* yigasztaló levelet írni a' hollandi 's brabanti keresztyénekhez (*de Wette* II. k. 362. l., *Walch* XXI. k. 45. l.; *Zimmermann* reform. Schriften *Luthers* II. k. 445. l.) sőt meg is éneklé e' vértanukat ez énekben: „Ein neues Lied wir heben an“, énekben, mellyet óluth. énekeskönyvekben még feltalálunk (I. *Rambach* Anthologie christlicher Gesänge, II. k. 40. l.). Az ötödik szakasz az itt adott fejtegetések közt még a' legkielégítőbb. Az külső reformatori mozgalmakat rajzol Franciaországról. Itt legalább a' legfontosb czélszerűen van megemlitve; de hogy sz. itt is az egyház belső életére, melly a' külsővel egyazon lépteken járt, nem ügyelt, helyeselnünk nem lehet. Végre a' hatodik szakasz Spanyolország, Schweiz, Olaszország 's kelet felé fordul még. E' szakasz előadása ismét *föltötte ki nem elégitő* jellemű egészen. Spanyolországról péld. még az sincs megemlitve, a' reformatio mikor, hogyan 's ki által terjede (Valladolidban is főhelye volt) ott el, miként törekvék magát fen tartani 's a' mellett az új testamentomnak *Anzines Ferencz* és *Perecz János* általi spanyol fordítása is meg vala említendő. Tudósítások csak elnyomatásáról vannak közölve. 'S mit mondjunk arra, hogy sz. az egész schweizi és németországi reformatióról 73. l. szórul szóra csak ezt mondja: „A' reformatiónak Schweizba bemenetele 's elterjedése, mivel egyenlő léptekben haladott a' német vállalatokkal, a' német reformatio történelméhez tartozik“ 's erről egy jegyzetben föntebb említett reformatiotörténelmére utasít? Min csudálkozunk itt inkább, a' sz. figyelmetlenségén-e olvasói irányában, kiket a' szerint közvetlenül oda utasít, vegyék meg az ő reformatiotörténelmét, ha a' reformatiónak Schweiz- és Németországba „bemenetelét és elterjedését“ tudni akarják; vagy a' sz. igénylétén, hogy saját munkáját első 's helyes kűfőül akarja az által feltolni? A' sz. e' bánása

olvasóival mindenesetre legélesb megrovást érdemel. 'S ezzel menyire nem kedvező bizonyítványt ad tanulmányairól! 1841. óta, midőn *Lentz* reformatiotörténelme megjelent, folyóiratok- 's archivalis munkákban vajmi sok egyes nagy és fontos tüneménye világosított fel 's igazított meg a' német és schweizi reformatiónak! De azt a' sz. tudomásul sem veszi 's így az utolsó 4—5 év buvárokódásainak eredményei egészen nyomtalanul haladnak mellette el. Általában megragad minden alkalmat, hogy jegyzetekben reformatiotörténelmére utaljon 's azt közvetlenül szíves megvételre ajánlja. 'S miként a' 73. l., hasonlóan tön már a' 34-ken is, hol *Luthernek* VIII. *Henrik* királylyali vitájára vonatkozva szóról szóra ezt mondja: „A' király vitája az oktatóval előfordult már a' német reformatiotörténelemben, *itt csupán azt* jegyezzük még pótlólag meg, hogy 'stb.“ Így iratik hát önálló munka az evang. egyháznak reformatio ótai történelméről!

Sz.-nek elődása a' reformatiónak Schweiz- és Németországba bemenetele- 's elterjedéséről azért is annál gáncsolandóbb, mivel sz. az elbeszélés további folyamában főleg Németországra szorítkozik egyenesen, ellenben az európai statusokat, mellyekkel foglalkodott, mellőzi csaknem egészen. Mit használ az, hogy tudósításokat e' statusok külső reformatiotörténelméről állított össze? Hol függ ezen aphoristicus előadás az egész következővel természetesen össze? az észrevételekben, miket a' reformatiónak Olaszországban elterjedéséről ad, azt mondja, hogy *Melancthon* Loci theologici- ei „egy istenészi fordításban. Messer Fillippo di terranera“ név alatt sok szerencsét tőnek, de a' név olasz fordításokon „de Ippofilo de terra nigra“—nak neveztetik 's midőn sz. névszerint is megemlíti, hogy *Bucer* munkái *Aretius Felinus* név alatt vitettek be Olaszországba, azt is meg kellett volna érintenie, hogy *Zwingli*, mint egyházalapító tanai oda szinte beérkeztek 's *Zwingli Coricius Cogelius*— vagy *Abydenus Coralus*—nak is neveztetett. Nem pontos a' tridenti zsinatnak *Sarpi* írta történelméből tett idézet is, mert *Sarpi* a' várost, mellyben a' reformatio elterjedett, nem Fanuza-, hanem Faénzának nevezi 's nem azt mondja, hogy a' reformatio hívei némellyektől lutheranoknak neveztetek, hanem ő mondja általán lutheranoknak azokat, kik evangyéli nevet adtak magoknak. A' mellett meg kellett volna egyszerűsmind említeni azt, hogy VII. *Kelemen* pápa a' miatt is panaszkodott, miszerint *Luther* tana nemcsak a' világi, hanem papi, névszerint a' kolduló szerzeteket is elkapta; hogy az olasz háborúk (1526-ban) végtelenül előmozdíták a' reformatio elterjedését; hogy a' sz. írásnak jó fordítása is olasz nyelven *Brucioli* *Antal*tól megjelent (1530. ban az új test.; 1532-ben az egész

biblia). Hogy az új tannak magában az egyházi birodalomban, névszerint Bolognában is, sok híre volt, szinte nincs érintve, szintugy mitsem olvasunk az egyházi hitéletnek Olaszországban fejlődéséről, mitsem arról, hogy az úrvacsora fölötti vita ide is át lön ültetve, hogy a' reformatio hívei főleg a' schweiziek nézeteihez hajoltak, hogy *Servet* antitrinitariusmusa is elfogadtattott, hogy egy pápai választmány véleményyt adott a' reformatióról (1537-ben), melly a' római egyháznak hit- és életvisszásságait nyíltan előterjeszté 's gyökeres javításokra javaslatokat tön, hogy *Contareni*, mint pápai követ a' regensburgi tanácskozásokkor (1541-ben) a' megigazulás prot. tanához csatlakozott. Ez és sok más, mi a' történelemhez szükségkép tartozik 's az ev. szellem fölelevenítésére szolgál, hiányzik 's a' helyett sz. csak néhány, a' reformatiónak Olaszországban külső üldözéséhez tartozó észrevételeket közöl. 'S midőn a' futamlók közt, kiket papi düh kiűzött Olaszországból, *Renata* ferrarai hgnő udvarhölgyét, *Morata Olympia Fulvi*t megnevezi, annál felöltöbb, hogy épen azon férfiakat nem említi, kik magas egyházi hivatalokban álltak, ezekről lemondtak, külföldön a' protestantismushoz csatlakoztak, sőt jobbadán prot. istenészettanítókul fölléptek, mint péld. *Bernardino Ochino*, ki mint kapuczinusok generalja csaknem szent hírében állt 's egyike volt Olaszországban a' legkitünőbb predikátoroknak, *Pietro Vermigli*, igen tudós augustinus, *Pietro Vergerio*, ki capo d' istriai püspök 's Németországban pápai követ volt, *Caraccioli*, a' híres *Caraffa* rokona 's m. — férfiak, kik Zürich-, Strassburg- és Genfben mint ref. egyház tagjai az ottani egyetemeken működtek. Mit végre a' keleti, azaz, a' görög egyházbani reformmozgalmakról sz. mond, az ellen is igen alapos kifogásokat tehetni. Általában nem igaz, hogy amaz egyház a' nyugoti mozgalmaktól „egészen érintetlen“ maradt; hogy a' tudós protestansok és görög patriarchák közti összeköttetés csak rövid ideig tartott, holott az a' XVI. században rövid vizsgálódásokkal majd 30 évig tartott; csak abban van sz.-nek igaza, midőn mondja, hogy ezen összeköttetés a' község életére semmi befolyást nem gyakorolt. Mi a' német ev. és görög kath. egyházak akkori unioügyére vonatkozó történelmi mozzanatokot illeti, különösnél valóban több, midőn olyanoknak rajzolja sz. azokat, mint ha nem sok való volna bennök. Mi történelmietlenül, sőt ferdén fogta fel az akkori unioikisérleteket, mutatja többi közt 76 l. e' tétel: *Egyesnek tudományos tudvágyánál aligha többnek mondható, hogy 1559-ben Demetrius Mysos* Wittenbergbe jött, az ev. egyházzal közelebb-ről megismerkedendő. *Állítólag* patriarchája bírta őt rá. Ha munkájához jobb tanulmányokat tett volna a' sz., ilyen tételt könyvében nem talál-

nánk. Pontatlanság továbbá, midőn állítja hogy, *Dolscius Pál Mysus Döme* helyett görögre fordítá az ágostai vallást, mert e' fordítás nem szóról szóra, hanem szabadon 1540-ki német kiadás szerint volt készítve. De midőn hozzá teszi, „hogy a' patriarcha felelt volna, azt nem találjuk,“ az egész alkudozás gondos tanulmánya azon eredményre vezetendé, hogy a' bekövetkezett politikai események 's viszonyok gátolják a' patriarchát folytatásában a' megnyitott alkudozásoknak. Ezek, sz. helyes megjegyzése szerint, 1581-ben megszűntek; de midőn hozzá teszi, hogy ezzel „az ügy örökre abban maradt,“ ez állítás ismét történelmileg hamis, mert a' görög és prot. egyházak közti uniokisérletek a' XVII. században, miként tudva van, ismét megújítottak.

A' 7. és 8.-ik szakasz „Visszahatás“ czimű. Itt tehát történelmi előadását kell várnunk annak, mi a' papi egyház részéről történt visszautasítására a' protestantismusnak 's visszaállítására a' dolgok régi állapotának. De itt is csak önkényesen összeállított észrevételeket kapunk, mellyek a' külső egyházra vonatkoznak, egyetmást, mi ide tartozik, a' reformatio Európán végig vonulásának előadásakor elvett a' sz., a' nem német statusok, egyes kis viszonylatokat, mellyeket itt-ott találunk, kivéve, figyelem nélkül hagyatnak egészen, a' politikai elemeknek egyházra hatásáról 's a' kettőnek kölcsönhatásáról sz.-nek sejtelve sincs, így az egész visszahatás a' pápát (kivált IV. Pált, V. Piust, XIII. Gergelyt és V. Sixtust,) a' szerzetrendeket, főleg e' kapuczinusok és jezuíták alapítását, a' tridenti zsinatot tárgyazza; de mit és hogyan eszközölt e' visszahatás, miként szegült ellene az ev. protestantismus szelleme, ellentéte minő eredményeket szült, arról nem kapunk semmi felvilágosítást. Részletekben még valótlanosságokat lelünk. Midőn péld. 80. l. azt mondja sz., hogy „Bécsben 20. évig nem tartatott semmi egyházi szentelés“, szeretnők tudni a' kútfőt, mellyből ezen, már magában kevésbé valószínű adat folyt. Egészen helytelen, mit sz. 83. l. mond: „Országgyűléseken, hol a' valláskérdés mindig első tárgy volt, ezt egészen kezdék mellőzni, sőt császári részről azt vették föl, hogy az a' vallásbéke által egészen be van fejezve.“ Ezen állítás helytelensége kimutatásaul péld. a' rendkívül nevezetes véleményre, mellyet *Seld* birodalmi kancellár a' császár elé terjeszte (*Goldast Politische Reichshänd. V. 167. l.*) a' papi kikötés (Vorbehalt) eltörlesztésére 's a' protestansok részére vallásbéke által biztosított jogok tökéletes végrehajtására, miket az országgyűlések folyvást indítványoztak, utalunk. Hasonlitsuk csak össze a' regensburgi és augsburgi, 1556, 1557, 1559, 1576, 1594, és 1598. évben tartott országgyűlések tanácskozásait. Nagyon rendesen hangzik,

midőn sz. 83. l. tovább mond: „A' változatlan gondolat, melly semmi fejlődést, semmi mozgalmat nem enged, a' romai széken ült 's egyes pápákban kérlelhetlen üldözéssé lön.“ A' jezuitarendet illetőleg sz. csupán annak külső történelménél mulat, így a' jezuitai tan és moral átnézetét nélkülözzük. Ezen átnézet annál szükségesb volt, mivel az a' régi 's újabb kori jezuitai munkásság helyes méltánylásához tartozik, 's irányában a' szép fény, mellyben a' protestantismus ragyog, jó erősen tűnik elő. Mit sz. a' tridenti zsinatról mond, az főleg a' protestansoknak abbani követelt részvételére vonatkozik, de az egyházi tant és gyakorlatot illető határozatokról nem ad semmi kimutatást. Lehetetlen, hogy kielégítsen bennünket, midőn azon állítással megelégszik sz.: „Az ostromolt és megtámadott hitágozatok közül egyen sem adtak túl, sőt azokat egész egyházi gyűlés tekintélyével inkább szilárdul megerősíték;“ utóbbi tekintetben névszerint a' bünbocsánatra hivatkozik. Helytelen állítás, midőn a' zsinat részvevői közül egészen kizárja a' spanyolokat, holott ellenkezően ezek 's az olaszok tevék a' zsinatot. Sokkal helyesebben kellett volna sz.-nek a' német püspököket számítani azok közé, kik részt a' zsinatban nem vettek; mert *Truchsess Otto* augsburgi püspök volt az egyetlen, ki legalább képviselőt (*Claudius Jaius* szavojai jezuitában) küldött. Abban is egészen különös nyomatékot kellett volna sz.-nek helyeznie, hogy a' tridenti zsinat maga római-egyházi fogalom szerint is épen nem volt egyetemes zsinat, részint mivel csak spanyolok- és olaszokból állt, részint mivel határozatait római-egyházi statusok sem fogadják egyetemesen el. Többek közt Francia- és Magyarország a' zsinat elfogadásáról vagy töle vonakodásról nyilvánosan soha nem nyilatkoztak. Ha van is említve, hogy a' tridentinum határozatai egy kátéban összeállítottak, de azt is meg kellett volna érinteni, hogy maga e' káté *tülmegy* a' zsinat végzésein. Itt többi közt csak az ereklyék-, szentek tisztelése-, eredeti bünröli tanokra utalunk. Helytelen állítás végtére, midőn szerző mondja, hogy a' zsinat reformatori iránya csak abban „csillog át,“ miszerint a' bünbocsánatszerzés körül vigyázat ajánltatik 's az azali visszaéléstől intés adatik. Ezzel jó világosan mutatja sz., hogy a' tridenti zsinatot még nem is tette tanulmánytárgyává. Avagy nem hozott-e minden ülés reformatori végzéseket, mellyek a' főpapok 's alsóbb papság méltóbb életére, kolostoron kívül és belől, czéloztak? Nincs-e a' reformatio is tökéletesen igazolva abban, hogy a' zsinat itt legalább sok panaszponthban engedett a' protestansoknak? Így tehát, legalább az egyház nem szabadulhatott az ev. protestantismus befolyásától! Itt ismét fontos mozzanat volt az ev. szellem fölelevenítésére; mind erről sz. mitsem mondott.

A' 9, 10, és 11.-ik szakasz „tan“ czimelvisel. Itt mindenki várandja, hogy az ev. hitösszege, miként azt a' XVI. században a' symb. könyvek sanctionálták, állittaték e' szakaszban össze 's mellette ama könyvek keletkeztének történelme is érintendő vala. Ehez azután igen természetesen csatlakozandottak a' hitviták, mellyek a' hitágazat különböző felfogásából fejlődtek ki, mellyek legalább Németországra nézve a' Formula Concordiae által valának lecsillapítandók, de le nem csillapittatának. Azonban amaz első pontról mi- sincs, fájdalom! adva 's nem tudjuk, hol és miként van a' kapocs az egyes önkényesen fölvetett hitágazati viták és az akkori hit magva közt. De még több! A' könyv cziménél 's annak foglatánál fogva, mit sz. „bevezetésnek“ mond, általában szükséges kimutatásokat a' luth. és ref. tanról Európa akkori különböző országaiban és a' vitáknak, mellyekre alkalom szolgáltaték, fejtegetését kellende várunk, de sz. csupán Németországnál marad, mint ha az ev. egyház reformatio óta épen csak Németországban találtatnék fel. Hol az a' tudományos alap, melly sz.-nek alkalmat adhatott ilyen eljárásra? Avagy nem tűnik-e itt absolut önkény elő? Erre ismét világosan ismerünk e' szakasz foglatatában, mert sz. csak *Osiander* (mi mellett záradékul a' Corpus doctr. Pruthenicum emlittetik meg) 's *Major* synergismust és úrvacsorát illető vitájáról szól; utóbbinál névszerint *Hardenberg* és *Hesshusen* vitáját, úgy szinte némieket a' Corpus doctr. Missnicum- és Consensus Dresdensis-ről hoz fel, záradékul a' tulajdonképeni kryptocalvini viták említvék. Ez minden, mit sz. „tan“ czim alatt ad. E' szerint minden dologértő, minden gondolkodó olvasó itt más valamit talál, mint a' mit várnia kellett. Kérdjük azonban, minő joggal mellőzött sz. más fontos, szinte az ev. egyház hitágazatához tartozó vitákat, péld. *Lutherét Erasmus-*, *Karlstadt-* és *Schweiziak-*, *Schwenkfelddel*, az antinomismusról? Nyilvánkép, mert neki úgy tetszett. Hogy e' szerint e' szakaszok épen ki nem elégitenek, magában értetik, de azt elismerjük, hogy az, mi épen adva van helyesen, és folyékony nyelven van elbeszélve.

A' 12.-ik szakasz elbeszéli röviden a' Formula Concordiae történelmét, rövid foglatatát adja 's a' miatta támadott vitákat érinti E' symb. könyv az egyetlen, melly valamivel közelebbről tárgyalatik 's e' szakasz még leginkább kielégít. — A' 13. és 14.-ik szakasz „egyház“ czimelvisel. Itt azonban nem az egyház szellemi életéről, nem fejlődéséről 's belső és külső megszállásáról, nem befolyásáról a' státuséletről, nem szerkezetének történelmi kimutatásáról van szó, — csak néhány aphoristicus szemlélődést olvasunk, mellyekben kivált egy kis prot. község sorsáról Anglia- és Dániában, a' pfalzi cal-

vinismus- és lutherségről, a' fejedelmi személyeknek hitügyben kimutatott buzgalmáról, a' kölni érsekségbeni vitákról, névszerint *Gebhard* sorsáról, a' hatalomról mellyet római és prot. fejedelmek országaik egyházi vallása fölött gyakoroltak, abban istenészeik által gyámolittatván van szó. Az egyházi szerkezetről nem olvasunk lényegileg többet, mint hogy a' consistoriumok egyházi hatóságokká világi ülnökökkel képződtek ki „'s ezeken fölül itt-ott választmányok az országos rendekből, világiak- és főpapokból, mellyek a' fejedelem elnökele alatt legfőbb egyházi itéleteket hoztak 's mellyekre a' consistoriumoktól is fölbeezni lehetett“ — de mennyire hatott a' consistoriumok működése a' mellett a' világi elem miként súlyozá túl a' papit, arról mitsem tudunk meg. Az egyház egész belélete predikálást illető néhány észrevételre szorittatik, az ének 's az egész liturgika mellőzve van. A' tudományos mozgalmak főleg csak a' történelem- és dogmatikára viszonyittatnak, 's midőn 173 l. olvassuk: „A' házi élet mindenütt vallásos szigorrt nyert, melly az érzületből igazsággyümölcsöt nevelt az Úr félelmében és intésében,“ ezen általan odaállított, jobban be nem bizonyított tételhez sok példát lehetne felhozni, mellyek épen az ellenkezőt, mint egyedül igazat, bizonyíthatnák be. Hiszen tudjuk, hogy, a' kor merev dogmatismusa, a' kölcsönös hitgyűlölet 's hitbuzgalom, a' római égyház példája mi háborítólag hatott, hogy az érzület ne hozzon igazsággyümölcsöt az Urnak félelmében és intésében. Sőt 176. l. maga sz. megmutatja, hogy arra papi és orthodox buzgalom vezetett. Az elő könyvet a' 15.-k szakasz zárja; az „mellékrokonságokról“ szól. E' kifejezés alatt sz. azon férfiakat és pártokat érti, a' kik és a' mellyek a' lutherség egyházi tanfogalmán egy vagy más módon túlmentek. Itt az antitrinitariusok- (unitariusok-, socinianusok-,) e' párt előcsahosainak hatályossága-, *Servet-*, *Blandrata-*, *Socinról* st., végre az ujrakeresztelők-, mennonitákról beszél. Mennyire ki nem elégitő e' fejtegetés a' mellékrokonságokról, minden szakértő azonnal látja; péld. a' korunk egyházi életére olly befolyásdús *mysticus-theosophiai* irány, miként az *Paracelsus-*, *Weigel-* 's másokban feltűnt, egészen mellőzve van. Ezzel azt mutatja sz., hogy ezen irányt méltányolni épen nem érti, de mutatja továbbá azt is, hogy a' *vallásgyakorlati* irányt, melly a' XVI. század felé keletkezett 's kifejlődött, nem ismeri, 's mi végtére azon *szabadszellemű* irányt illeti, melly azon korban szinte elég erősen mozgott, említi ugyan sz. a' „De tribus impostoribus“ czimű munkát, de nem említi *Seidelt* vagy *Thamer Theobaldot* 's m., 's még kevésbbé tudja ezen irányokat következményeikben az akkori 's későbbi időre méltányolni kifejteni. Avagy ezen irányok nem tartoztak tá

az orthodox egyház mellékrokonságaihoz? Látjuk, sz. mi kevésbé volt ura anyagának 's tulajdonképeni dologismeret 's alapos tanulmányok mennyire hiányzanak nála. Egyébiránt az egész előadásban az orthodox egyháznak Németországon kívüli mellékrokonságai egészen figyelem nélkül maradnak!

A' második könyv illy feliratu: „a' XVII. század.“ Tudva van, hogy jó történelmi munkákban az eseményeknek taglalása többé nem századok, hanem fontos, korszakos események szerint történik. Sz. nem osztozik ez elvben 's anyagát századok szerint osztja fel; innen természetesen némi kényelmetlenség, némi anachronismus is származik. A' második könyv első szakaszát „rosz idő“-nek czimezi. Ez alatt a' római papok visszaható kísérleteit 's erőszakoskodásaikat érti, hogy visszanyerjék az elvesztett uralmat még a' 30. éves háboru kitoré előtt. Sok ide tartozó szükségkép már a' XVI. századba esik 's az egész szakasz a' 7. és 8.-ik, „visszahatás“ czimüvel volt összekötendő. De midőn sz. azon időt, melly a' 30 éves háborut megelőzte, „rosz időnek“ nevezi, szeretnők tudni, miként neveztessek e' háboru kora? Az egész előadásban sz. ismét csak Németországra, különösen Ausztria- 's Donauwerth bajor városra szoritkozik, a' jeziuták hires tevékenységét pedig, melly Bajorországban általán elnyomta a' reformatiót, mellőzi. Más német és nemnémet statusokban mi történt e' „rosz időben,“ nem tudjuk meg; ellenben tovább elbeszéli sz. az ev. unio és frigy alapítását a' nélkül, hogy annak tevékenységét és befolyását a' koreseményekre megemlítené; záradékul a' fölséglevélről az ismeretes tudósításokat közli 's ezzel átmenetet készít a' 30 éves háboru előadására. De mielőtt e' tárgyba ereszkednék, második szakaszban szemlélődést szúr közbe a' „reformatusokról,“ mellyben azoknak Németországban elterjedéséről, lutheranokhozi viszonyokról, az arminianok pártjáról 's a' dordrecht zsinatról szól, de a' francia, angol 's más reformatusokról, egyházi kiképződésök- 's egyházi életökről mitsem tudunk meg. Őket sz. csak úgy tekinti, mintha csupán Németalföldön 's Németországban léteznének 's innen ismét világosan látjuk, sz. könyve mi helytelenül van „az ev. egyház történelmének“ elnevezve. A' 3-ik szakasz nagyon rövid vázlatban a' 30 éves háborut rajzolja, a' 4-ik szakasz a' westphaliai békéről 's a' római pap-egyháznak ellene tett tiltakozásáról beszél. De a' fordulatot, mellyet az szült a' dolgok állapotában, hogy a' XVII. században politikai elem lépett az egyházi helyére, sz. épen nem ismeri 's így arról egy szót sem hallunk. A' corpus evangelicorumról azt mondja, hogy az „a' német birodalmi rendek minden tanácskozásában támasza volt a' prot. egyháznak,“ de mi szélhűt

vala e' corpus hatályossága, mi kevésbé értette összekötöni egymás közt a' statuegyházakat, mi kevésbé ismerte egy német nemzeti egyház eszméjét, sz. meg nem mutatja és szintolly kevésbé alapítja önállitását meg. 'S midőn azzal fejezi a' szakaszt be, hogy „a' consistorialis szerkezet lassanként minden német prot. egyházban uralkodóvá lön,“ úgy azt szükségkép a' territorialis rendszer akkori képviselőjeül kellett volna neveznie, mi abból is, mit kevésbé azelőtt mondott, kitünik. A' XVII. században csakugyan azzá lön. Az 5-ik szakasz a' háboru „utófájdalmait“ egyes fontos tüneményekben rajzolja, de itt is főleg Németországot tartja szeméi előtt, és sem itt, sem máshol nem érinti, hogy Németországban vallásháboru többé nem volt, holott máshol fegyverhatalommal ismételve ostromoltattak a' protestansok. De hogy Németország 's miért nem élt még több vallásháborut, azt az ev. egyház történelmében, melly „az ev. szellem föllevenítésére“ van írva, mint bizonyára nagy figyelemreméltó valamit nem kellett volna érintetlenül hagyni.

A' 6 és 7-ik szakasz ismét istenészeti mezőre csap ki. Miután a' 6-ik szakaszban sz. egy tekintetet vetett a' kor tudományos istenészetére, melly főleg mint polemika mutatkozik 's képződött tova, megjegyzi, hogy a' merev dogmatika és polemika némi kitérőre, névszerint mysticus theosophiára vezetett; de a' mellett félreismeri a' szigoru orthodoxiának mystikávali egészen sajátyszerű rokonságát, az ellenes viszonyt, mellybe a' két irány állt, mig a' speneri pietismus második nemzedékében tökéletesen kibékültek 's az ev. egyház szabad iránya és fejlődése ellen együtt dolgoztak. Erről a' sz.-nek semmi eszméje, valamint a' haszonról sem, melly az egyházi élet egyes nyilatkozataira még is csak háromolt a' mystika törekvéseiből. Hiszen csak volt valami való alapjuk. Hogy *Weigel Bálint* is a' XVII. század történelmébe behuzatik, mintha élete és törekvése összeköttetésben állt volna az akkori idővel, anachronismus, mellyel sz. épen nem gondol. A' 7-ik szakasz a' *Calixt* uniótörekvéseivel az egyházba behozott synkretismust rajzolja; a' 8-ik szakasz az uniokísérletekről szól. Mind a' két szakaszt bizton lehetett volna egybeolvasztani 's foglalataikra nézve nem is szakithatá sz. azokat szét, 's többet, mi az uniokísérletekhez tartozik, a' synkretismus szakaszába vont be. Uniokísérleteknél az, névszerint mit *Leibnitz* és *Molanus* eszközöltek, méltatva épen nincs és szintugy nem említi sz. a' görög és prot. egyházak közt megújított kísérleteket; ezek reá nézve általában nem léteznék. A' 9-ik szakasz ismét elhagyja a' tulajdonképi istenészeti mezőt 's rögtön azon balesemények rövid előadásához fog, mellyeket a' francia és angol protestansoknak kellett

szenvedni a' római papegyháztól, ellenben a' 10.—12-ik szakaszok ismét istenészeti térre mennek át és Spener hatályosságáról 's a' pietismusnak kifejlődéséről a' német egyházban, értekeznek, de a' már most képződő elfajulása a' pietismusnak 's viszonya a' szigoruan orthodox egyházhoz, nincs kellően felvilágosítva.

Ezen észrevételek után eléggé kitűnik az eredmény, hogy munkájához a' sz.-nek derék tanulmányok 's elegendő dologismeret még nagyon hiányzanak, 's csak azt ohajtjuk, hogy e' hézagokat előbb potolja ki 's munkája terve- 's kiviteléről jöjön magával tisztába, mielőtt sajtó alá adná a' folytatást (Th. L.— tt).

S Z E N T L A N T.

Lélek perczei.

II.

Esti ima.

A' napok feljönek és leszállnak,
Élet ébred, élet alszik el.

A' mi diszlett, a' mi felvirágozott,
Sorsa mondja, hogy enyészni kell.
Hova lépjek, sirra hogy ne hájjak?

E' világ egy roppant temető,
Mellyen, míg zajong a' vidor élet,
Addig is csak halni siet ő. —

És mig repdes lelkem az örömtől,
Isten napját hogy még láthatom:
Felborúl a' gond: halálom magvát
Titkosan magamban hordozom.

Még is áldlak, még is üdvözöllek,
Életben halálban Istenem!

'S hogy létemnek földön nincs határa,
Oh, ne hagyj ezt ellefejtennem. —

E' hitet hagyj égni szívárványként
Elmulásom gondjai felett:

Akkor elszáll minden aggódásom:
Pusztta télre jö a' kikelet. —

Ime, a' nap búcsuzóra hajlik,
Néma éj vesz birtokába majd;

Ah de nekem nem lesz rettegésem,
Mert te ott is lelkem fénye vagy. —

Ha utolszor fekszem vánkosomra,
Vagy ha látok új nap hajnalát:

Végzetére bízom Istenemnek,
Mindkét részben ad jó éjszakát. —

Boldog, a' ki Istenével ébred,
Boldog a' ki véle alszik el,

Mert az élet minden változásin
Vészből üdvre ő karolhat fel.

Miskolczi Pál,

tályai papségd.

Ima tengeren.

(Sigourney Lidia után angolból.)

Imát rebegni édes szük kunyhóban,

Hol egy család buzgóan térdepel;

Mig a' nyitott kis ablakon keresztül

Tavasz virága illatot lehel.

Imát rebegni édes szent egyházban,

Hol a' szivet rokon szük környezik,

'S fel a' magasba a' Mindenhatóhoz

Dicsőhymnusát őszhangban zenetik.

De a' ki vágynék tudni: Istenéhez

Lelkünk fohásza milly forró lehet?

Váljék baráta és kedves honától,

'S nagy tengeren tegyen kísérletet.

'S ha a' hajót majd hullám ostromolja

'S böszült vihar rá végesapást vezet:

Hallgassa kelni mély esdeklő hangját

Egek felé, a' vad habok felett. —

Nincs semmi, nincs, csak ég és víz körül,

Nincs hely, hová tehetné lábait;

Mi kész reménye horgonyát levetni

Reád, menekvés szirtje, égi hit!

Bezia

Halálozás.

„Megemlíteni vélem, miként f. é. october 19-kén t. Hajas István, kerczai lelkész, örségi esperes elhunyt. — Sírátja példahü neje, és egy fia, gyászolják rokoni, baráti, tisztársai, elvesztette az egyház, a' megye, a' kerület. Okozta halálát mindennapi szárazsító hideglelés 's a' sárviznek testben lett elterjedése. Iker betegséget ha nem szülte is, táplálta esperesi hivatala, — gyilkolóvá tette, legközelebb pesti utazása. Legidősebb pap és ember volt szolgatársai között, de nem lelkületére nézve. Alulirt halálos ágyában hosszasan beszélgetett vele, 's hallá tőle, „miként addig még meg nem halhat, mig Jellacsich hazánkban barangol, öl, éget, pusztít,“ mondják: szökését megértvén, megkönnyült, és elaludt, legyen béke sirján szelleme hazáján!

Ti pedig bajtársaim! kik a' még képviselői rendszerrel nem tudtatok kibarátkozni, halljátok, ismét szomorú intés hozzátok: „Örökös hitvatalt senkire ne ruházzatok,“ senki 3 éven túl magát olly hivatallal ne terhelje, melly nem csak lélekben, de testben is erős férfit igényel.

Lukács.